

Dos dibuixos de la Veracreu de Bagà al manuscrit de la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós*¹

Dos dibujos de la Veracruz de Bagà en el manuscrito
de la «Genealogia y Descendencia dels de la Casa
y Família de Pinós»

Alberto Velasco González
Museu de Lleida: diocesà i comarcal
Universitat de Lleida

Resumen

En el presente capítulo se presentan dos dibujos de la Veracruz de Bagà incluidos en el manuscrito *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós*, conservado en el Archivo de los Marqueses de Santa Maria de Barberà (Vilassar de Dalt). La Veracruz es uno de los objetos más relevantes de la orfebrería de época románica conservados en Cataluña, y se conserva aún hoy en la iglesia parroquial de San Esteban de Bagà (Girona). El objeto llegó en fecha indeterminada a dicha localidad, y se ha supuesto que pudo hacerlo como ofrenda piadosa de algún noble que peregrinó a Tierra Santa. La tradición medieval relacionaba dicha llegada con la casa de Pinós, señores de Bagà, y de ahí la inclusión de los dibujos en el manuscrito mencionado, pues

¹ El present estudi s'emmarca entre els resultats del projecte de recerca: "Expresividad, sentimiento y emoción (siglos XII-XV)" (ref. HAR2016-75028-P, Ministerio de Economía y Competitividad, investigador principal Dr. Flocel Sabaté). Igualment, el treball ha rebut el recolzament del Grup de Recerca d'Estudis Medievals. Espai, poder i cultura (Universitat de Lleida, grup consolidat amb reconeixement de la Generalitat de Catalunya, dirigit pel Dr. Flocel Sabaté).

la vinculación de la pieza a la familia prestigiaba a la estirpe y era motivo de orgullo para sus miembros.

Uno de los objetivos de nuestro estudio es recoger las diferentes muestras de interés que la Veracruz despertó entre diversos eruditos del siglo xvii, y que generó alguna leyenda acerca del uso de dicha cruz en la Primera Cruzada, con la fundación de la Orden del Temple y con los orígenes históricos de Cataluña. Esos primeros eruditos también se interesaron por las inscripciones que presenta el objeto, en el marco de los estudios paleográficos y epigráficos que se hallaban tan en boga desde antes de la Ilustración. En este sentido, la inclusión de los dibujos y las transcripciones de las inscripciones en el manuscrito de Vilassar devienen un testimonio palmario de la voluntad anticuaria del autor de la obra, Bernat Galcerán de Pinós, así como de la persona a quien iba destinada, Isabel Margarita Fernández de Híjar y de Pinós. Se trataba de acercarse a sus antepasados a través de un objeto que les hablaba de las gestas heroicas y los orígenes de la familia.

El estudio de dichos dibujos nos ha permitido documentar que no son los únicos que han llegado hasta nuestros días, pues se conservan otros en diversos manuscritos relacionados con Gaspar Galcerán de Castro-Pinós (1584-1638), conde de Guimerà, célebre anticuario y coleccionista afincado en Zaragoza que era primo de la madre de la promotora del manuscrito de Vilassar. Así, se documentan otros en manuscritos conservados en la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7377 y ms. 5793), o en la Pierpont Morgan Library de Nueva York (ms. M. 1079).

Finalmente, abordamos la contextualización de la génesis de dichos dibujos, pues ponen de manifiesto la gran utilidad que les concedían anticuarios y eruditos para completar y desarrollar sus aproximaciones históricas, de ahí que los intercambiasen habitualmente y que los adjuntasen a manera de ilustración en sus disertaciones eruditas. Su misión era que las imágenes dibujadas se convirtieran en testimonios de las realidades históricas que se explicaban en aquellos trabajos.

Palabras clave: Bagà, Pinós, Anticuarismo, Genealogía, Arte Medieval.

La Veracreu de Bagà

La veracreu que es conserva a l'església de Sant Esteve de Bagà (fig. 1-2) és, sense cap mena de dubte, un dels objectes més rellevants de l'orfebreria medieval a Catalunya. Els darrers estudis que s'han publicat sobre aquest

reliquiari portat en data indeterminada des de Terra Santa, han destacat la raresa de la seva tipologia, la vinculació amb els pelegrinatges medievals i, especialment, la rellevància de les inscripcions que presenta tant a l'anvers com al revers. Si ens fixem en la bibliografia que apareix citada en aquests estudis, sembla que l'interès per aquest objecte va arrencar a la segona meitat del segle XIX,² però el cert és que ja molt abans havia cridat l'atenció dels erudits catalans. Un dels primers en interessar-se va ser el pare Jaume Pasqual (1736-1804),³ canonge del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (Lleida), un personatge profundament avesat en la lectura i interpretació d'inscripcions de l'antiguitat i l'edat mitjana qui, el 1787, va dir que era la Veracreu de Bagà «una de les majors preciositats que es conserven a Catalunya».⁴

Al pare Pasqual, tanmateix, el van precedir en aquest interès diferents erudits del segle XVII que s'hi van acostar en el marc de diverses recerques que tenien a veure amb la nissaga dels Pinós, senyors històrics de la vila de Bagà, als qui s'atribuïa l'arribada de la creu i la relíquia a la vila. Aquest serà, per tant, l'objectiu principal del nostre treball, el de desvetllar els primers testimonis d'acostament erudit a l'objecte en qüestió, a la vegada que mirar de contextualitzar les personalitats que van promoure aquests estudis inicials. Un d'aquests testimonis el trobem en el manuscrit que s'estudia en el present volum, que inclou als primers folis dos dibuixos a tinta de la veracreu de Bagà. L'interès dels dibuixos és múltiple, ja que, d'una banda, ens parlen sobre una peça clau de l'orfebreria d'època romànica a Catalunya; i de l'altra, ens acosten a una realitat en la qual s'imbriquen els orígens de la nissaga dels Pinós amb els interessos antiquaris de l'autor del manuscrit, Bernat Galceran de Pinós, i de la persona a qui anava destinat, Isabel Margarita Fernández de Híjar i de Pinós. Aquests dibuixos, per tant, esdevenen testimoni de la voluntat erudita dels Pinós per acostar-se a uns avantpassats remots que senyorejaven la vila de Bagà i, alhora, permeten una aproximació a la història de la seva gestació gràcies a l'anàlisi de diverses fonts relacionades amb la família.

2 Vegeu, per exemple FITA (1877) o SANPERE I MIQUEL (1877). La primera aproximació moderna a la creu de Bagà i la seva significació la devem a GUDIOL CUNILL (1915-1920: 270-271, fig. 3-4). Vegeu també FOLCH I TORRES (1929).

3 Sobre el personatge, vegeu VELASCO GONZÁLEZ (2011).

4 AADD (1988: 181).

Fig. 1: Anvers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà. Inicis del segle XII.
(Foto: Lourdes de Sanjosé)

Fig. 2: Revers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà. Inicis del segle XII.
(Foto: Lourdes de Sanjosé)

Els dibuixos del manuscrit i l'enaltiment de la nissaga dels Pinós

El volum conservat a l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà inclou al seus primers folis tota una sèrie de materials útils des d'un punt de vista textual i gràfic per al propòsit i objectiu final de l'obra, que no era altre que un enaltiment de la família dels Pinós i de les seves glòries pretèrites. Entre aquests materials, i clarament afegit en un moment posterior, trobem un trasllat del 1749 del miracle pòstum obrat per sant Esteve en ple segle XII i que va tenir com a protagonista a Galceran de Pinós. Es tracta de la història de Galceran de Pinós i les cent donzelles. El trasllat es va efectuar, segons es diu en un foli previ, des d'un document conservat a l'arxiu del monestir de Santes Creus. El relat, força conegut després de l'estudi de Martí de Riquer,⁵ havia esdevingut una història propagandística que prestigiava els Pinós, i d'aquí que fos escaient la seva presència en un volum miscel·lani consagrat a glorificar la nissaga. La història de les cent donzelles, de la qual es coneixen representacions pictòriques ja des del segle XIV,⁶ té encara més presència al manuscrit gràcies a l'existència d'un dibuix, a doble pàgina, en què es representen els moments claus de la llegenda de Galceran de Pinós i el seu captiveri a Almeria l'any 1147, incloent imatges de la fortalesa on tenien retingut el noble, de les cent donzelles que havien de servir per pagar el seu rescat, del port de Salou, de la ciutat de Tarragona, i de la intervenció de sant Esteve —patró de Bagà, no ho oblidem— en l'alliberament d'en Galceran. El dibuix és força esquemàtic i amb escassa qualitat artística, però compleix perfectament la seva missió, que no és altra que la d'il·lustrar els fets que es recullen al trasllat del 1749 ja esmentat.

5 RIQUER (1944). Entre la nombrosa bibliografia posterior, vegeu també FORT I COGUL (1973). Tal com va recollir Riquer, la història es va consolidar al monestir de Santes Creus, lloc d'enterrament de Galceran de Pinós. Això va ser gràcies al monjo Bernat Mallol, que és l'autor del manuscrit més antic que recull la llegenda, avui conservat a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid (ms. 459) (PAPELL I TARDIU, 2003). A la vila que encapçalava la senyoria dels Pinós, Bagà, ja era ben coneguda al segle XV, atès que el 1431 a la parròquia s'hi conservava una còpia d'aquest manuscrit. Allà hi residia Pere Tomic, que va recollir la història a la seva obra *Històries e conquestes dels reis d'Aragó*, que va acabar d'escriure a Bagà el 1438. Fins i tot, es trobava representada al retaule major de l'església baganesa, segons recull el mateix Tomic.

6 MOLINA (1997: 18-24); GARRIGA (1998: 16 i 24-25).

Fig. 3: Brodat amb la representació dels vassalls de la Baronia de Bagà carregant al port de Salou els béns per satisfer el rescat de Galceran de Pinós. Segles XVI-XVII.
(Foto: The Metropolitan Museum of Art)

Fig. 4: Brodat amb la representació de Galceran de Pinós al port de Tarragona un cop rescatat per sant Esteve. Segles XVI-XVII (Foto: The Metropolitan Museum of Art)

La inclusió del dibuix amb la història de les cent donzelles és una prova de la vigència de la llegenda en territori català durant l'època moderna, com veiem també en la sèrie de deu brodats de grans dimensions —alguns d'ells amb inscripcions en català— que explicaven els fets, dos dels quals avui es conserven a The Metropolitan Museum of Art (inv. 47.72 i 48.1) (fig. 3-4). S'han datat a finals del segle XVI o inicis de la següent centúria, i mostren les armes dels ducs d'Híjar, Juan Francisco Cristóbal Fernández de Híjar (1599-1614) i de la seva esposa Francesca de Pinós i Fenollet, que era cosina germana de l'autor del manuscrit que s'estudia

en el present volum.⁷ Es tracta, precisament, dels pares d'Isabel Margarita Fernández de Híjar i de Pinós, la destinatària del manuscrit, amb la qual cosa certifiquem que la llegenda es trobava plenament implantada en l'imaginari de diferents branques de la família.

La representació gràfica de la llegenda de Galceran de Pinós i les cent donzelles es troba emplaçada just als folis anteriors als que mostren l'anvers i el revers de la veracreu de Bagà, que són els que més endavant centraran la nostra atenció. És molt probable, per tant, que tots ells fossin executats per la mateixa mà. El mateix podem dir d'altres dibuixos que trobem abans del frontispici de la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós*. Atesa la temàtica genealògica de l'obra, s'entén que en aquests folis previs apareguin materials de naturalesa diversa relacionats amb la història familiar, com els dibuixos esmentats. Altrament, just abans del doble foli amb la representació de la història de les cent donzelles, trobem un foli amb un emblema heràldic de grans dimensions que llueix les armes de la casa de Pinós, envoltat de setze escuts corresponents a «Las armas delas donas són entrades en la casa de Pinós, de aquells que simplement se anomenan de Pinós», a més de cinc escuts més sense armes al camper, cosa que podria indicar que havien d'anar sent completats amb el pas del temps. El tipus de traç amb què estan realitzats tots aquests emblemes sembla indicar que van ser realitzats per la mateixa mà que va efectuar els dibuixos fins ara comentats.

Un altre element gràfic de temàtica genealògica que trobem en aquests folis previs al frontispici de la *Genealogia* és un arbre que es remunta a Bernat Galceran de Pinós, dit «l'Antic» o «el Fort» (†1421), que es casà en primeres núpcies amb Aldonça de Castre. L'arbre fineix amb Isidre Fadrique de Portugal, Silva i Pinós, duc d'Híjar entre 1710 i 1749, cronologia que ens acosta a la data del trasllat (1749) del document de Santes Creus ja citat, i que permet deduir que alguns d'aquests materials emplaçats abans del frontispici van ser afegits en un moment posterior per reforçar el caràcter genealògic del manuscrit. Abans de l'arbre trobem un trasllat de les clàusules

⁷ El conjunt va ser donat a conèixer per MIRET I SANS (1909-1913). Com a publicació recent, vegeu STANDEN (1985: 814-820), en què s'afirma que les tapisseries van poder ser un encàrrec dels habitants de Bagà, ja com a regal de la vila als ducs amb motiu de les seves noces, o bé per embellir l'església. Tampoc es pot descartar, en la nostra opinió, que fos un present dels ducs a l'església de la vila d'on procedien els seus avantpassats, a manera de reafirmació familiar o d'enaltiment de la nissaga. Sobre aquest conjunt de tapissos brodats, vegeu també CARBONELL BASTÉ (2001).

Fig. 5: Representació de Galceran Guerau de Pinós en un dels folis de la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós* (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, Vilassar de Dalt). 1620

d'un fideïcomís instituït a Bagà per l'esmentat Bernat Galceran de Pinós, el 1418; i després, unes taules i sumaris genealògics impresos dels Pinós que es remunten a l'antiguitat, de cronologia imprecisa.

Just després del frontispici trobem la dedicatòria per part de l'autor a Isabel Margarita Fernández de Híjar i de Pinós, en què clarament s'expressa la motivació genealògica de l'obra; i a continuació, en els subsegüents folis, diferents arbres genealògics. Alguns corresponen a les famílies que van entroncar amb els Pinós a través d'aliances matrimonials, com els Fenollet, els Santcliment, els vescomtes de Canet, els barons de la Portella i els de Vallfogona, amb la representació dels emblemes heràldics respectius. L'últim dels folis previs a l'inici del text pròpiament dit, mostra un escut heràldic dibuixat amb gran deteniment que cal associar a també amb algun membre de la nissaga dels Pinós.

Abans, emperò, entre mig dels arbres de les famílies al·ludides, hi ha un arbre complet dels Pinós que destaca per incorporar el dibuix amb més qualitat de tot el volum (fig. 5). Es tracta d'una representació de Galceran Guerau de Pinós sostenint amb la mà dreta un estendard amb les tres pinyes de Pinós, mentre amb l'esquerra s'abraça a l'arbre a partir del qual, en els següents folis, es desenvoluparà la genealogia familiar. El dibuix presenta una certa qualitat en el tractament de la figura principal, de bones proporcions i amb les mans ben treballades, la qual contrasta amb l'esquematisme i el caràcter naïf del castell del fons. El personatge va acompanyat d'una inscripció que l'identifica com «Galceran Guerau de Pinós, hu dels nou Barons». Es tracta d'una al·lusió a la història dels Nou Barons de la Fama, una llegenda de gran fortuna historiogràfica sobre la conquesta cristiana de Catalunya que havia encapçalat Otger Cataló i nou cavallers de diferents grans famílies, entre els quals s'hi comptava Galceran de Pinós.⁸ La presència d'aquest

⁸ Es tractava d'una llegenda divulgada des d'inicis del segle xv (en versió manuscrita) i que apareix, després, a les ja esmentades *Històries e conquestes dels reis d'Aragó*, de Pere Tomic, obra que, com hem vist, també recollia la història de Galceran de Pinós i les cent donzelles. S'ha dit que Tomic la va extreure del ja mencionat Bernat Mallol, monjo de Santes Creus (FORT I COGUL, 1974: 47 i seg.), però el cert és que les seves fonts van poder ser altres, atès que la història circulava de feia temps. Així, la llegenda també la va recollir Jaume Marquilles als seus comentaris sobre els Usatges del 1448, i ja apareix a la versió catalana de *De Rebus Hispaniae* de Rodrigo Jiménez de Rada, de cap a 1425, obra estrictament contemporània al *Sumari d'Espanya* de Berenguer de Puigpardines. Sobre el tema, l'estudi més complet és el de COLL I ALENTORN (1947-1948). Vegeu també QUER AIGUADÉ (2001: I, 314-315, i II, 365-370); ALCOBERRO (2003: 140-142); VILLANUEVA (2004: 19-20).

element de mitologia fundacional del país reforça l'objectiu del manuscrit de prestigiar els Pinós i, alhora, palesa l'orgull dels membres de la família per haver participat en uns fets mítics que engrandien la noblesa catalana. No ha d'estranyar, per tant, que la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós* s'iniciï amb el relat de dita llegenda (f. 1r-8r). Pel que fa a l'autoria d'aquest dibuix, pensem que el va executar algú amb coneixements artístics i per encàrrec de Bernat Galceran de Pinós, l'autor de l'obra.⁹

Els dibuixos de la veracreu de Bagà al manuscrit

La voluntat de conèixer els orígens de la nissaga dels Pinós, així com la relació dels seus membres amb episodis gloriosos de lluita contra l'infidel, també es fa palesa en la presència al manuscrit de dos dibuixos de la veracreu de Bagà (fig. 6-7), els quals es troben en dos folis immediatament previs al frontispici de la *Genealogia*, just després del dibuix amb la llegenda de les cent donzelles. La veracreu de Bagà, com ja hem apuntat, és una de les obres més rellevants de l'orfebreria d'època romànica a Catalunya, i es conserva encara a dia d'avui a l'església a la qual fou donada. Es tracta d'una producció importada de Terra Santa de la qual es desconeix l'origen exacte i la data d'arribada a la parròquia baganesa. Tanmateix, com més endavant veurem, existeix una llegenda que vincula aquesta arribada als Pinós i a uns fets mítics que tenen a veure amb la Primera Croada i la fundació de l'orde del Temple.

Les diferents recerques que s'han efectuat en els darrers anys al voltant de la veracreu ens lliuren d'efectuar una aproximació detallada a la seva morfologia i significació, però tanmateix, en farem un breu esbós. La creu, de grans dimensions (31,3 x 16,3 cm, amb peu), conté al seu interior un important fragment del *lignum crucis*, i es troba efectuada amb ànima de

⁹ A Barcelona hi havia artistes amb una certa perícia en aquest tipus de treballs, com ho demostra el fet que un parent de Bernat Galceran de Pinós, Gaspar Galceran de Castre-Pinós, comte de Guimerà, sobre el qual tornarem més endavant, encarregués el 1624 un arbre genealògic a José Vallés (MORENO I MEYERHOFF, 2002: 22, nota 48). Vallés —d'origen aragonès—, estava especialitzat en dibuix i gravat heràldic (ROY SINUSÍ 2013), amb la qual cosa no descartem que pogués ser l'autor del dibuix del manuscrit de Vilassar. Entre molts altres treballs, va ser l'autor del frontispici calcogràfic, amb una imatge de cos sencer de sant Llorenç, que encapçala l'obra *Defensa de la patria del invencible martyr san Laurencio*, publicada a Saragossa el 1638 i de la qual n'era autor Francisco Andrés de Uztarroz, personatge que pertanyia al mateix entorn erudit que Gaspar Galceran de Castre-Pinós. El dibuix d'aquest gravat va ser obra de Jusepe Martínez, qui segurament també acabaria fent dibuixos de temàtica arqueològica per encàrrec del comte de Guimerà (vid. infra nota 50).

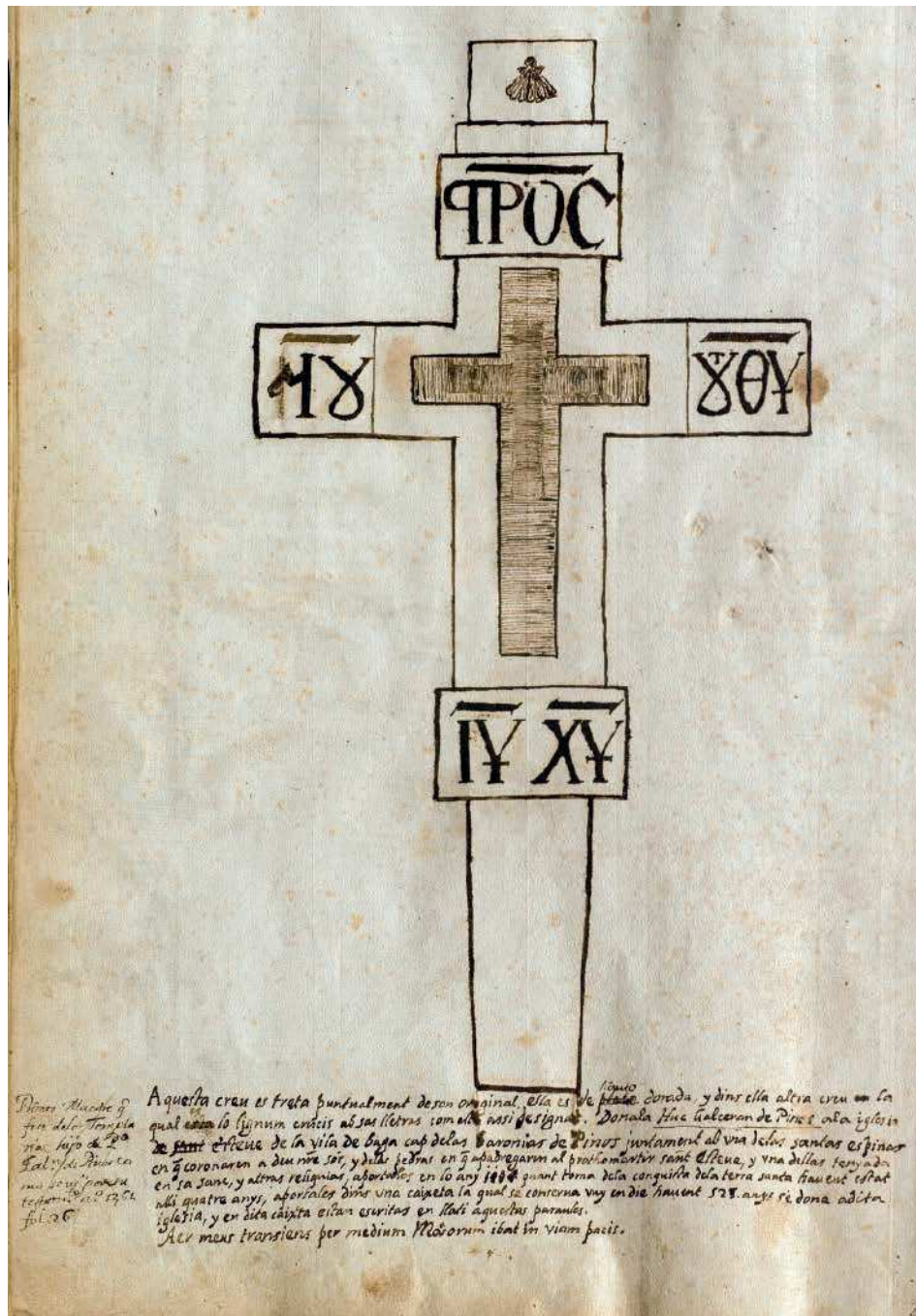

Fig. 6: L'anvers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà a la Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, Vilassar de Dalt). 1620

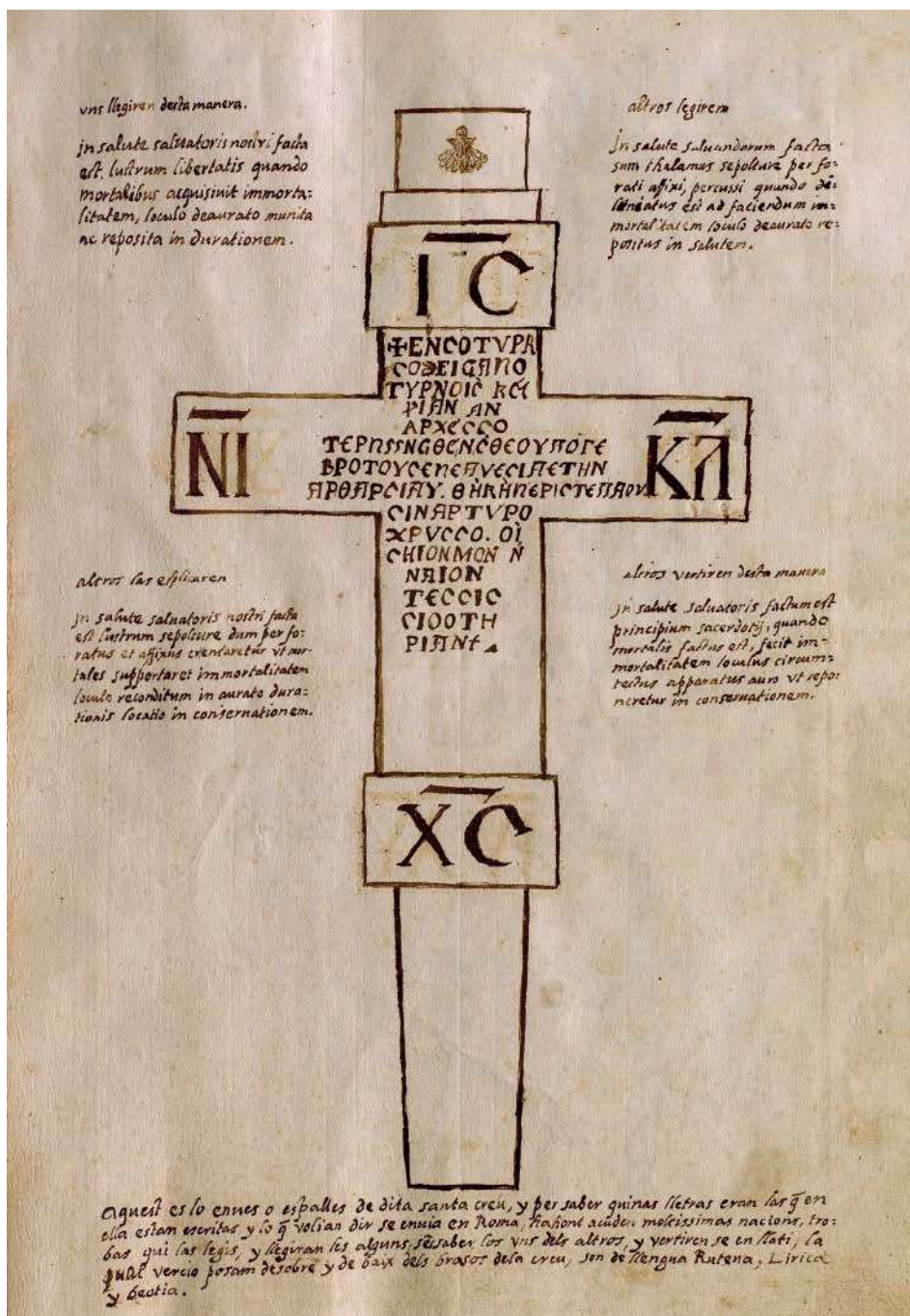

Fig. 7: El revers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà a la Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, Vilassar de Dalt). 1620

fusta i planxes d'argent sobredaurat i repussat. Els darrers estudis proposen que fos realitzada en un taller de Constantinoble —o Palestina— del segle XII, i la posen en connexió amb exemplars com el conservat a l'abadia de Montecassino, o l'estauroteca de Limburg.¹⁰ La característica més destacada de l'objecte és la presència d'inscripcions en grec a l'anvers i revers de la creu. A l'anvers, als seus quatre extrems es llegeix «creu de Jesucrist, fill de Deu», mentre que al revers, també als extrems, llegim «Jesucrist venç». La inscripció més important de totes es troba al cos central del revers, on el text desplegat diu: «[la creu] en la qual, despul·lat, despul·les el mal, etern Salvador, totpoderós Verb de Déu, els mortals els revesteixes d'incorrupibilitat. D'un reliquiari d'or i argent t'envolten els que viuen en el teu monestir per llur salvació».¹¹

Ambdós dibuixos són força fidels a la morfologia de la creu, tot i que no presten gaire atenció als elements decoratius i se centren específicament en les inscripcions, que era allò que realment interessava a la persona que els devia encarregar. El dibuix de l'anvers (fig. 6) s'acompanya, a més, d'un breu text que glossa la història de l'objecte:

Aquesta creu és treta puntualment de son original. Ella és de plata siguto dorada, y dins ella altra creu la qual / lo lignum crucis ab sas lletras com est assí designat. Donala Huc Galceran de Pinós a la iglesia / de sant Esteve de la vila de Bagà, cap delas Baronias de Pinós, juntament ab una delas santas espinas / en què coronaren a déu nostre senyor, y dellas pedras en què apadregaren al prothomàrtir sant Esteve, y una dellas tenyada / en sa sanc, y otras relíquias, aportades en lo any (*ratllat*) quan torna dela conquesta dela terra santa havent estat / allí quatre anys, aportades dins una caixeta la qual se conserva vuy die havent 525 anys. Se dona adita / iglesia, y en dita caixeta estan escritas en llatí aquestas paraules /

Aer meus transiens per medium Maiorum ibat in viam pacis.

Tal i com podem llegir al text, els dibuixos van ser efectuats amb la veracreu al davant, potser a través d'algun esbós previ que després es va passar a net. A la banda esquerra de l'anotació, una mà posterior va afegir una

¹⁰ Entre la bibliografia més recent, vegeu ESPAÑOL (2015: 42-44); SANJOSÉ LLONGUERAS (2015: I, 288-293, i II, 699-707), i DURAN-PORTA (2015: I, 171-172, fig. 3.18), que pel que fa a la cronologia, discrepa de la datació al segle XII i proposa situar-la al segle X, com ja s'havia afirmat en algunes publicacions antigues.

¹¹ Seguim, fil per randa, la traducció de GARRIGA (1995). Cfr. UREÑA, GARRIGA (2008). Existeix una traducció inicial de Lluís Nicolau d'Olwer publicada per GUDIOL CUNILL (1915-1920: 270).

postil·la, que apareix ratllada, en què s'afirma: «Primer Maestre que fue de los Templarios hijo de Pedro Galceran de Pinós como se ve por su testamento año 1261, fol. 26». Aquesta i la resta d'informacions contingudes al primer text les comentarem més endavant.

El segon dels dibuixos representa el revers de la creu (fig. 7). Com en el primer cas, es palesa fàcilment que l'objectiu és traduir i interpretar les inscripcions, que en aquest cas són més abundants. Al peu del dibuix hi ha un comentari que dona sentit als altres quatre que trobem en voltant la creu. Diu així:

Aquest és lo enves o espalles de dita santa creu, y per saber quinas llettras eran las que en / ella estan escritas y lo que volian dir se envia en Roma, haont acuden moltíssimas nacions, tro- / bas qui las legis, y llegiran les alguns sens saber los uns dels altres, y vertiren se en llatí, la / qual verció posam desobre y de baix dels braços dela creu, son de llengua Rutena, Lírica y Beotia.

S'explica, així, que la transcripció dels textos s'envià a diferents erudits establerts a Roma que, per separat, van fer les interpretacions respectives en llatí, i que són les que el copista i dibuixant va fer constar al voltant dels braços de la creu dibuixada. Les transcriurem d'esquerra a dreta i de dalt a baix per tal que puguin comparar-se:

Uns llegiren desta manera /

In salute salvatoris nostri facta / est lustrum libertatis quando / mortalibus acquisivit immorta- / litatem, loculo deaurato munita / ac reposita in durationem.

altros legiren /

In salute salvandorum facta / sum thalamus sepultura per fo- / rati affixi, percussi quando de- / liniatus est ad faciendum im- / mortalitatem loculo deaurato re- / positus in salutem.

altros las explicaren /

In salute salvatoris nostri facta / est lustrum sepulture dum per fo- / ratus est affixus crentaretur ut mor- / tales supportaret immortalitatem / loculo reconditum in aurato dura- / tionis locatio in conservationem.

altros vertiren desta manera /

In salute salvatoris factum est / principium sacerdotii, quando / mortalis factus est, fecit im- / mortalitatem loculos circum- / tectus apparatus auro ut repo- / neretur in conservationem”.

La veracreu de Bagà és una evidència física dels records que personatges d'alta volada portaven dels seus pelegrinatges de Terra Santa durant l'Alta Edat Mitjana. Els pelegrins es nodrien d'objectes que els protegissin davant possibles mals, com podien ser *ampullae*, creus pectorals, *encolpia*,

ensenyes de pelegrinatge o relíquies que s'enduïen als seus llocs d'origen a manera de *souvenirs* prestigiosos i que podien acabar donant a esglésies en senyal de devoció, tot cercant prestigi i reconeixement. Sembla que això és el que va passar amb la veracreu de Bagà, que respon a un cas semblant al de la veracreu conservada a l'església d'Anglesola, de cronologia similar.¹² Aquestes creus han esdevingut testimoni dels pelegrinatges a Terra Santa de la noblesa catalana i de representants del sector eclesiàstic, un fenomen que es documenta des de finals del segle x, i ja amb una certa intensitat als segles xi i xii. Ho certifiquen, per exemple, diferents deixes testamentàries al Sant Sepulcre per part de personatges com la comtessa Sança d'Urgell (1017), la comtessa de Barcelona Ermessenda de Carcassona (1057), Arnau Mir de Tost i la seva muller Arsenda, senyors d'Àger (1068 i 1071), la vescomtessa Almodis de Cardona (1131) o, fins i tot, el rei Alfons els Cast (1194). Es documentaran també els viatges d'altres membres de diverses nissagues comtals i vescomtals catalanes (Urgell, Besalú, Empúries, etc.), de bisbes de gairebé totes les seus episcopals, i diferents abats de monestirs importants.¹³

Tot indica, així les coses, que la creu va arribar a Bagà de la mà d'algun alt eclesiàstic de la regió o d'algun noble que va visitar Terra Santa en aquell temps. No consta documentalment que cap membre de la família dels Pinós hi pelegrinés, però tal i com ha recordat Joan Duran-Porta, sí sabem que Galceran IV de Pinós, dit «el Vell» (†1277), va participar en la fallida croada de Jaume I a Terra Santa, i que va arribar fins a Sant Joan d'Acce, on va passar alguns mesos.¹⁴ Convé no descartar, per tant, que la relíquia hagués arribat a través d'aquesta via, atès que Bagà era la localitat que encapçalava la baronia familiar dels Pinós. En aquest sentit, existeixen dues tradicions que expliquen l'existència d'aquest fragment del *lignum crucis* a l'església baganesa. Una primera, oberta per Jaime Villanueva i seguida per Fidel Fita,¹⁵ la relacionava amb el viatge a Terra Santa d'Arnulf, bisbe de Vic, que l'hauria dut a la batalla de Còrdova del 1010. Després d'aquests fets, la relíquia hauria arribat a mans de l'abat Oliba, que la va poder regalar a l'església de Bagà com a presentalla pietosa. Tanmateix, en l'actualitat aquesta proposta

¹² JASPERT (1999); TORRES I BENET (2012); ESPAÑOL (2015).

¹³ Es recullen aquestes notícies a ESPAÑOL (2015: 22 i 31).

¹⁴ DURAN-PORTA (2015: 172).

¹⁵ VILLANUEVA (1821: 161 i 282-285, apèndix XXI). Cfr. FITA (1877: 331).

es descarta per incompatibilitat amb la cronologia de la creu, que es data per la majoria d'especialistes al segle XII.¹⁶

Serà la segona tradició existent la que relacionarà l'arribada de la creu amb dos membres de la nissaga dels Pinós, Hug i Galceran de Pinós, naturals de Bagà, que haurien participat en la Primera Croada a Jerusalem (1096-1099) i que haurien brandit la creu durant la seva entrada a la ciutat per la porta de Sant Esteve, el mateix sant que protagonitzaria el 1147 l'alliberament de Galceran de Pinós, i a qui està dedicada l'església de Bagà. Segons aquesta tradició, Hug hauria acabat ingressant a l'Orde del Temple i caldria identificar-lo, a més, amb Hug de Payns, el fundador dels templers. Galceran, per la seva part, coincidint amb el seu retorn a Bagà, aixecaria l'església de Sant Esteve i regalaria la veracreu en record de les gestes familiars dels Pinós a Terra Santa.

Aquesta segona teoria és de cronologia tardana. Va ser formulada per l'erudit Esteve de Corbera (1563-1633),¹⁷ que va exposar-la en una dissertació erudita a Gaspar Galceran de Castre-Pinós, comte de Guimerà, que residia a Saragossa. La dissertació, que cal datar-la als anys vint del segle XVII, duu per títol *Declaración de la inscripción griega de la cruz de San Esteban de Bagà, cabeza de las Baronías de Pinós, guión de la Armada que tomó Tierra Santa, año de 1110. Don Hugo de Bagà, primer Maestre del Temple*, es troba inclosa en un manuscrit miscel·lani conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7377), sobre el qual tornarem més endavant. El comte de Guimerà era parent i contemporani estricte de Bernat Galceran de Pinós,¹⁸ l'autor de la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós* que aquí estudiem i que inclou els dos dibuixos de la veracreu esmentats. Si ens fixem en el comentari —transcrit més amunt— que acompanya el dibuix de l'anvers de la veracreu, veurem que recull aquesta llegenda dels Pinós i Terra Santa, ja que s'atribueix la donació de la relíquia a Hug Galceran de Pinós. Es dedueix, per tant, que la història circulava de manera fluida entre les diferents branques dels Pinós a l'Aragó i Catalunya, i especialment, entre els membres de la família amb interessos erudits.

¹⁶ UREÑA, GARRIGA (2008: 283).

¹⁷ Sobre Esteve de Corbera, vegeu SÁNCHEZ MARCOS (1993); BARÓ I QUERALT (2003); SIMON I TARRÉS (2004: 101-104); BARÓ I QUERALT (2009: 107-124).

¹⁸ Els seus pares respectius, Jeroni de Pinós i de Santcliment (†1584) i Felip Galceran de Castro (†1591), eren cosins germans.

En aquest mateix comentari que acabem de citar, és especialment interessant la informació addicional que s'hi dona sobre la donació a Bagà, juntament amb la Veracreu, d'una relíquia de la Santa Espina; de diverses restes de les pedres —una d'elles amb sang— amb què es va apedregar sant Esteve, patró de la parròquia i protagonista d'un miracle relacionat amb la família; i d'altres santes despulles no identificades que es guardaven en una «caixeta».¹⁹ El text apunta que tot el conjunt va ser portat 525 anys enrere, de la qual cosa deduïm que si el dibuix va ser efectuat el mateix any que el manuscrit (1620), l'arribada de les relíquies cal situar-la el 1095. Aquesta cronologia, com veiem, coincideix poc més o menys amb la de la Primera Croada, que és quan Esteve de Corbera situa l'expedició d'Hug i Galceran de Pinós a Terra Santa.²⁰ Pel que fa a l'espina, a dia d'avui es conserva a l'església de Bagà un reliquiari del segle xv que en conté una (fig. 8), cosa que fa plausible identificar-la amb la que s'esmenta al comentari que il·lustra el dibuix.²¹ De la mateixa forma, a l'església es conserva un bust-reliquiari de Sant Esteve, segurament cinccentista, en què al vericle s'hi mostra una pedra ben visible (fig. 9).²²

Altrament, el comentari que acompanya el dibuix de l'anvers de la veracreu va acompanyat d'una postil·la en què, novament, es menciona que Hug va ser el primer mestre de l'orde del Temple, i que era fill de Pere Galceran de Pinós, segons constava al seu testament de 1261. És evident que la informació es errònia, ja que és impossible que algú que va viure a finals del segle xi pogués fer testament el 1261. En aquest punt, seria oportú aprofundir en la his-

19 Un document del 1348 ens informa que en aquell any es va pagar una quantitat a un pintor per «adobar la caxa hon estan les relíquies» (SERRA VILARÓ, 1930-1950: III, 45).

20 La relació de les relíquies amb Terra Santa i aquesta història llegendària eren conegudes a Bagà, com a mínim, des del 1625, atès que en un inventari de les jocalies de l'església es menciona que hi havia «Tres Veracruces, una de ellas muy antigua que dizen es la que se llevó por estandarte en la conquista de Hierusalem» (SERRA VILARÓ, 1930-1950: III, 33, nota 3).

21 Aquest reliquiari apareix ressenyat en l'inventari d'orfebreria de la parròquia aixecat el 1612: «Item, un reliquari de plata, sobredaurada, ab les varicles de crestell, en lo qual stà la Sta. Spina» (SERRA VILARÓ, 1930-1950: III, 33).

22 Els reliquiariis s'esmenten de passada a AADD, 1988: 181 i 186. Pel que fa al reliquiari de sant Esteve, la tradició local el situa al segle xiv, però les decoracions de les planxes del bust indiquen una cronologia més tardana. A l'inventari citat del 1612 s'esmenta «lo cap de St. Steve de plata, sobredaurat, ab lo mig cos de fusta pintat», una descripció que no acaba de coincidir, tanmateix, amb l'aparença del bust conservat. Al mateix inventari es parla també d'una «caixeta de ferro dins lo calaix, devant lo altar major, ab un tros de una pedra de aquelles que apadregaren St. Esteve i altres reliquies» (SERRA VILARÓ, 1930-1950: III, 34-35).

Fig. 8: Reliquiari de la Santa Espina de l'església de Sant Esteve de Bagà. Segle xv.
(Foto: Jordi Pardinilla)

Fig. 9: Reliquiari de Sant Esteve de l'església de Sant Esteve de Bagà. Segle xvi.
(Foto: Jordi Pardinilla)

toricitat veritable dels personatges esmentats per la tradició, però aquest tema supera amb escreix les motivacions i objectius del present capítol. En tot cas, farem unes consideracions mínimes. Tot indica que les genealogies antigues dels Pinós, entre elles la de Bernat Galceran de Pinós que s'edita en el present volum, no acaben d'ajustar-se a l'arbre genealògic que donen per vàlid els estudis més recents. Així, al foli 10v del manuscrit es comenta que el Galceran de Pinós que va viatjar a Terra Santa entre el 1096 i el 1100, i que posteriorment va donar el conjunt de relíquies a l'església de Bagà, era fill de Pere Galceran de Pinós i de Sicarda. Cal deduir que es tracta del Galceran I (Galceran Miró) que apareix als arbres genealògics actuals, fill de Miró i Sicarda, casat amb Adelaida, i que va morir el 1117.²³ El seu hereu, segons l'arbre genealògic que apareix als primers folis del manuscrit —aquell que arrenca amb la representació física de Galceran Guerau de Pinós—, va ser Pere Galceran, que «casa ab Berenguera de Montcada». Tanmateix, d'acord a la genealogia actualitzada dels Pinós, el seu successor va ser Galceran II, dit «el del Miracle», és a dir, el protagonista de la llegenda de les cent donzelles ocorreguda el 1147. Aquest va

²³ Vegeu la veu *Pinós* a <<http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0051044.xml>>, que inclou l'arbre genealògic (consultada 15/10/2017). Vegeu també BARTINA (1993: 13-16).

maridar amb Estefania, i qui va prendre per muller a Berenguera de Montcada va ser, en canvi, el fill d'aquest, Galceran III.

Pel que fa a Hug de Bagà, el suposat primer mestre de l'orde del Temple, les genealogies més recents dels Pinós el presenten, efectivament, com un fill del Galceran que va anar a Terra Santa, tal com es recull a l'arbre genealògic dibuixat al manuscrit que estudiem. Hug apareix esmentat breument al capítol que es dedica al seu pare (folis 10v i 11r), juntament amb el seu germà Pere Galceran de Pinós. L'arbre genealògic que encapçala el manuscrit també ho recull així, amb una mena d'afegit efectuat amb tinta més dèbil, la qual cosa indica que aquesta anotació podria ser posterior al 1620. El mateix arbre presenta a Galceran, «el del Miracle», com a fill de Pere Galceran i nebot d'Hug. Amb tot, la genealogia actual dels Pinós recull que els germans d'Hug van ser Ramon i Galceran II, «el del Miracle».

Dins el text del manuscrit, d'altra banda, es comenta que Galceran:

(...) essent de pochys anys casi en lo any de 1096 y torna en lany 1100 (*ratllat: {1090}*) havent estat allí serca de 4 anys, aporta entre altrás cosas una creu dorada ab molt gran tros de lignum crucis ab uns caracates y lletras en ella escolpidas copia del original està pintada al principi del present llibre ab una delas santas espinas que coronaren a Déu senyor nostre y moltas altrás relíquias, les quals donà als iglesia de Sant Esteve de Bagà hahont vuy en die estan, ab molt gran veneració (foli 10v).

Es tracta, com podem veure, d'una al·lusió a l'arribada de les relíquies a Bagà que coincideix amb la que s'explica en un dels comentaris dels dibuixos inclosos a l'inici del manuscrit. És un fet especialment remarcable, a més, que el text que aquí hem destacat faci al·lusió explícita als dibuixos, cosa que indica que són estrictament contemporanis a la redacció del còdex. Per tant, cal fixar la cronologia d'aquestes representacions gràfiques al 1620, que és la data que consta a la dedicatòria que encapçala l'obra.

A la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 3085)²⁴ es conserva una versió castellana del manuscrit custodiat a l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, la qual conté alguna variant pel que fa a la informació que s'ofereix de la veracreu. Transcrivim aquí el text complet (f. 18) pel seu interès:

²⁴ *Inventario*, 1984: 16. El manuscrit s'ha datat al segle XVII, presenta 141 folis i fa 305 x 210 mm. De la *Genealogia y Descendència dels de la Casa y Família de Pinós* se'n van fer nombroses còpies manuscrites, com les quatre conservades a l'Archivo Histórico Provincial de Zaragoza (AHPZ, Fons Híjar, Sala I, lligall 79, document núm. 38, I, 79/38; I, 358/1; V, 80/2 i V, 80/3); o la de la Biblioteca Universitaria de Salamanca (ms. 1802). Sobre la darrera, vegeu LILAO FRANCA, CASTRILLO GONZÁLEZ (2002: 133).

(...) trajo de aquella santa tierra la Santa Cruz, con aquel gran pedazo del Lignum Crucis, que con tanta veneración está guardada en la iglesia parroquial de S. San Esteban de la villa de Bagá, cabeza de las varonías de Pinós; dióla a dicha iglesia con muchas otras reliquias quando bolvió de la dicha conquista, que fue cerca del año de 1096 (...) y en la caja donde llevó dichas santas reliquias estan escritas estas palabras: Aer meus transiens per medium Maiorum ibat in viam pacis. Y hasta el día de oy se conserva aviendo 525 años que se dió la dicha caja con la dicha Santa Cruz, y demás reliquias, entre las quales ay una de la[s] santas espinas con que coronaron a Dios Nuestro Señor y de las piedras con que apedrearon al glorioso Protomártir San Esteban, y una della teñida con su santa sangre. La dicha Santa Cruz está copiada puntualmente al principio del presente libro.

Com podem veure, el text és força més explicatiu que el del manuscrit de Vilassar, ja que inclou la transcripció de la inscripció que hi havia a l'arqueta que custodiava les relíquies a l'església, de la qual, en una nota marginal, es comenta que «he adorado en el año de 1620 a 9 de mayo». S'afegeix també l'esment a la relíquia de Sant Esteve tacada de sang, que no apareix al text de Vilassar —sí als dibuixos, en canvi—, i s'al·ludeix a que la creu es troba dibuixada a l'inici del manuscrit. Tanmateix, en aquest cas, el manuscrit de Madrid no el conserva. En origen hi devia ser, ja que en una segona nota marginal, ubicada a l'esquerra de la inscripció de l'arqueta, l'autor comenta: «Tengo copiadas estas letras, y estarán mejor en esta oja que al principio; y he hecho un quaderno de su declaración a parte, la qual es muy diversa de la que D. Bernardo tubo; y la mía está consultada con gravísimos varones en lenguas». Tot indica que aquestes notes marginals del manuscrit van poder ser afegides pel propietari del manuscrit.

Gaspar Galceran de Castre-Pinós, comte de Guimerà, i la veracreu de Bagà

L'interès dels Pinós pels orígens familiars i la seva relació amb episodis mífics de la història de Catalunya es palpa també en la dissertació erudita citada més amunt que Esteve de Corbera va dedicar a la veracreu de Bagà, i que va trametre a Gaspar Galceran de Castre-Pinós, comte de Guimerà. Com hem dit, es conserva en un manuscrit miscel·lani de la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7377), el qual inclou, entre altres materials, una història dels comtes de Ribagorça; diferents textos del mateix Esteve de Corbera; correspondència diversa, com algunes cartes entre Corbera i Gaspar Galce-

ran de Castre-Pinós; així com una genealogia dels Pinós de Bagà i dels que posteriorment van ostentar la senyoria de Pinós.²⁵

Pel que fa a la veracreu de Bagà, el manuscrit conté la *Declaración de la inscripción griega de la cruz de la iglesia de San Estevan de Bagá...* (f. 81r-84r), que és bàsicament una explicació dels fets sobre la presència d'un Hug i Galceran de Pinós a Terra Santa, la lluita contra l'infidel i la fundació de l'orde del Temple, en què se situa a Hug com a primer gran mestre. Es parla més directament de la creu en un segon document, que apareix a continuació de l'anterior i amb el qual està estretament relacionat. Es titula la *Vida de los quatro Maestres del temple de San Juan de la Ilma. Familia de Pinós y de la relación de la Inscripción Griega de la Cruz de Vagá...* (f. 86v-91v), i en ell es torna a incidir en Hug de Bagà com a primer gran mestre de l'orde del Temple (f. 87r-89v), a la vegada que es comenta el significat de les inscripcions que apareixen a les dues cares de l'objecte (f. 90r-91r). El text s'il·lustra amb un dibuix de les inscripcions de la creu (f. 90r) (fig. 10), que té unes característiques molt peculiars. Està dividit en dues parts, amb la versió original grega a l'esquerra, i la traducció llatina de les inscripcions a la dreta. A més, cadascuna d'aquestes versions presenten, a la part superior, el dibuix de l'anvers de la veracreu, i a sota, molt més desenvolupat, el del revers.

Gaspar Galceran de Castre-Pinós (Barcelona 1584 - Saragossa 1638), primer comte de Guimerà (1599), vescomte d'Èvol, Quer Foradat, Ansovell, Illa, Canet i Ausbell, i senyor de la Roca, Fréscano, Fraella, Vi-cién i Alberó, era membre d'una important nissaga saragossana amb arrels a Catalunya a qui es recorda especialment per les seves aficions intel·lectuals, antiquàries i col·leccionistes.²⁶ Era algú amb profunds coneixements històrics, especialment en genealogia, heràldica, numismàtica i epigrafia que, a banda d'escriure una quarantena d'obres,²⁷ va aconseguir aplegar un important gabinet numismàtic, una col·lecció d'art i d'objectes curiosos — entre els quals es comptava un hipopòtam dissecat —, i una interessant biblioteca, que va aplegar al seu palau del Coso de Saragossa.²⁸ Era una de

25 Vegeu MASSÓ I TORRENTS (1896: 123); DOMÍNGUEZ BORDONA (1935: 61, núm. 6660). Vegeu un resum dels continguts a *Inventario* (1988: p. 81).

26 GIMENO PASCUAL (1997); MORENO I MEYERHOFF (2002); MORTE (2003); MORTE (2005); ESPAÑOL (2005-2006: 8-10); GIMENO PASQUAL (2009).

27 GÓMEZ URIEL (1884-1886: I, 566-573).

28 Sobre els objectes que integraven la col·lecció del comte de Guimerà, es conserva la *Relación de las antigüedades que tiene el Conde Guimerà y explicación de las mismas*, que es troba integrada

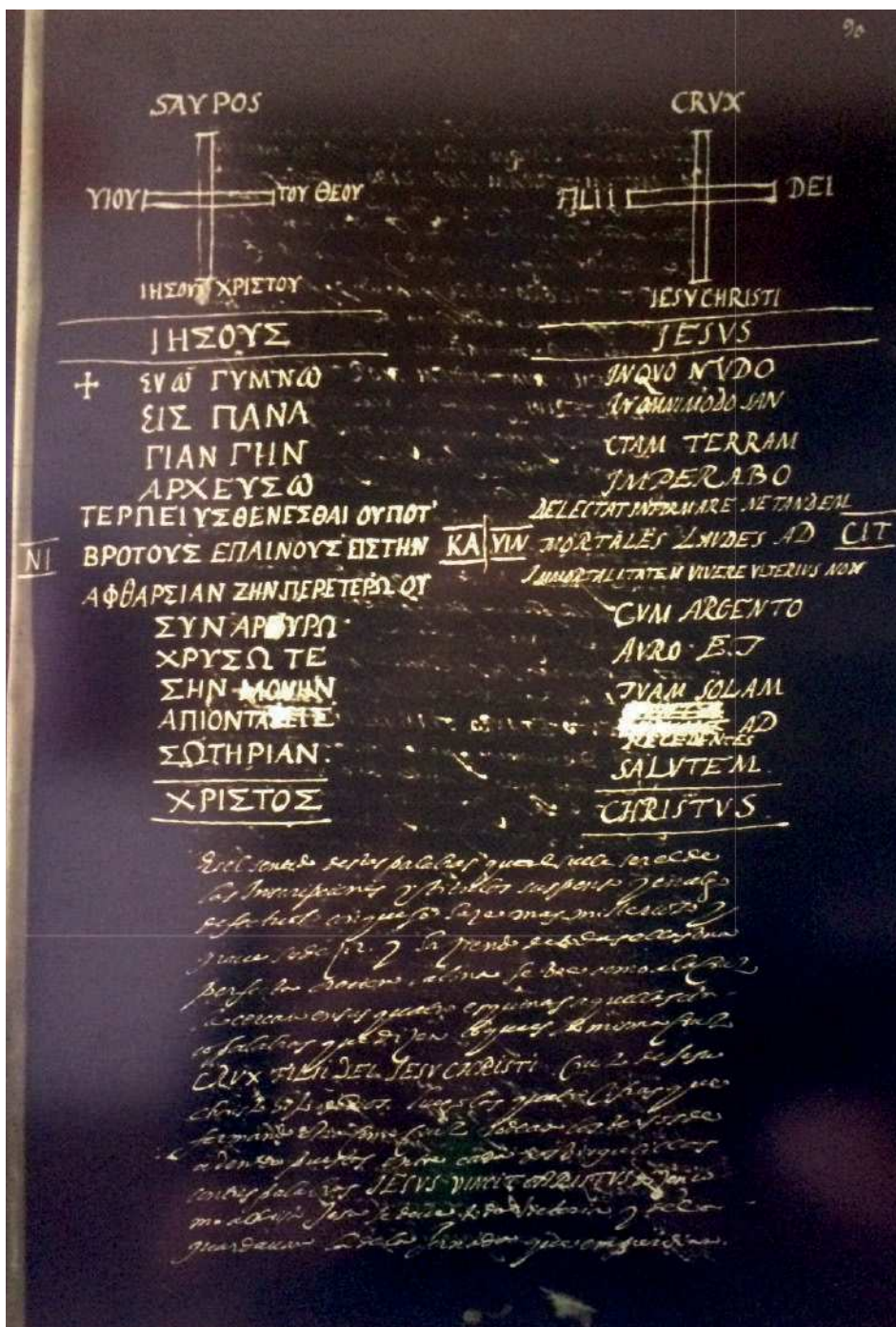

Fig. 10: L'anvers i el revers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà al manuscrit ms. 7377 de la Biblioteca Nacional (Madrid) (microfilm) (Font: Biblioteca Nacional de España)

les persones que integraven, a més, el cercle intel·lectual del cèlebre erudit i col·leccionista Vincencio Juan de Lastanosa (1607-1681).²⁹ Els interessos de Gaspar Galceran rauen en què fos nét de Martín de Gurrea y Aragón (1525-1581), duc de Villahermosa,³⁰ bibliòfil i antiquari que havia aplegat una interessant col·lecció d'antiguitats a la seva residència a Pedrola (Saragossa).³¹ És important assenyalar que a Gaspar Galceran —que va morir sense descendència legítima— el va succeir la seva cosina cinquena, Francesca de Pinós y Fenollet (†1663), XVI vescomtessa de Canet, XIV d'Illa i XIII d'Èvol, mare d'Isabel Margarita Fernández de Híjar i de Pinós,³² la destinatària del manuscrit conservat a l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà.

Els estudis d'Esteve de Corbera sobre la veracreu de Bagà ens demostren que la relíquia i la relació dels Pinós amb aquella vila havien despertat la curiositat de Gaspar Galceran de Castre-Pinós, que en diverses de les seves dissertacions erudites es va interessar per la genealogia dels Pinós.³³ En paraules pròpies del comte:

(...) cosa plenera y assentada és que les il·lustres famílies no tenen de possar la estimació del seu origen y naixement en cosses fabuloses ni aun en les dubtoses car en lloc de guanyar honor y reputació con la dessitjada antiguetat la perderan donant així ocasió a que es dubti aun de lo mateix que està citat per vertader (...).³⁴

al ms. 6428 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Vegeu EGIDO (2000: 213-216). Cfr. MORTE (2008: 322-323).

29 Per a la relació amb Lastanosa, vegeu ARCO (1913); ARCO (1934: 111-130).

30 Les aspiracions de Gaspar Galceran a la successió del ducat de Villahermosa van fer que canviés el seu cognom de Castre i Pinós pel de Gurrea y Aragón (MORTE, 2003: 317).

31 Sobre el personatge i les seves aficions culturals i artístiques, vegeu MÉLIDA (1902); MOREJÓN RAMOS (2009).

32 MORENO I MEYERHOFF (2002: 26); CASAUS BALLESTER (2007: 389).

33 En aquest sentit, va arribar a elaborar unes taules genealògiques dels Pinós, en cinc folis, que van publicar-se (1624), emperò, sota el nom de Luis de Vera, el seu secretari. Vegeu TORRES AMAT (1836: 484). Se'n conserva un exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 3054). Del seu interès per la genealogia dels Pinós n'ha quedat testimoni en diferents manuscrits conservats a l'esmentada biblioteca, com per exemple, el ms. 1057 (genealogia dels Pinós i dels senyors de Bagà), el ms. 3054 (genealogies de les cases de Castro, Pinós, Erill, etc.), el ms. 3089 (sobre la família de Pinós), o el ms. 11690 (sobre els cognoms Galceran i Guimerà) (citats a ANDRÉS, 1988: 49), entre altres. Pel que fa als interessos genealògics del comte de Guimerà, vegeu també MORENO I MEYERHOFF (2002: 21-23).

34 MORENO I MEYERHOFF (2002: 23).

Aquest interès pels orígens familiars va fer que el comte de Guimerà inquirís a Corbera sobre la relíquia i la relació que aquesta pogués tenir amb el seus avantpassats. La resposta d'Esteve de Corbera devia ser del grat del comte, atès que en ella es vinculava als Pinós de Bagà amb aquest objecte de gran vàlua artística que contenia una important relíquia, de les més rellevants conservades en terres catalanes. No sabem del cert què va portar a Corbera a la formulació de la fantasiosa teoria dels Pinós a Terra Santa i la identificació d'un d'ells, Hug, amb Hug de Payns, el fundador de l'orde del Temple, però de ben segur que al darrere hi havia la voluntat de congraciar-se amb algú tan important com Gaspar Galceran de Castre-Pinós, amb qui va mantenir una relació erudita intensa.

Els objectius de Corbera, tanmateix, poden intuir-se a través de les seves teories al voltant de la llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons de la Fama, un dels quals va ser un membre dels Pinós.³⁵ Aquesta història, a la qual ja hem fet al·lusió més amunt, també apareix al volum miscel·lani de la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7377) que inclou la dissertació sobre la creu de Bagà,³⁶ i ho fa en dos moments diferents. Primerament, en un escrit del 1623 (f. 98r-105v) en què el comte de Guimerà consulta a Corbera al voltant del tema. I en segon lloc, en un conjunt de cartes que Corbera va intercanviar amb l'historiador i heraldista Jaume Ramon Vila (1570-1638) (f. 159-169).³⁷ No ha d'estranyar, per tant, que el manuscrit que s'estudia en el volum que el lector té a les mans s'iniciï amb la mateixa llegenda (f. 1r-8r), cosa que prova l'interès dels Pinós per la llegenda, així com la vigència i el debat que encara suscitava al segle XVII.³⁸

En la nostra opinió, la història dels Nou Barons de la Fama va incidir en la construcció de la llegenda dels Pinós a Terra Santa i l'arribada de la veracreu a Bagà formulada per Corbera. Hoensem perquè a la carta tramesa al comte de Guimerà (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 7377, f. 81r-84r), l'erudit manifesta que Hug de Pinós va fundar una comunitat a Jerusalem integrada per nou membres, en honor als nou cors angèlics i als Nou Barons, entre els quals no només hi havia un Pinós, sinó també altres avantpassats

³⁵ Vid. supra nota 8.

³⁶ BARÓ I QUERALT (2009: 222).

³⁷ Sobre aquest personatge, vegeu TORRES AMAT (1836: 655-659); LLÀCER MARTORELL (2015); LLÀCER MARTORELL (2016).

³⁸ Com així va apuntar ALCOBERRÓ (2003: 141-142).

seus per via materna. Sembla clar, per tant, que Corbera va voler prestigiar els orígens familiars del comte de Guimerà fent coincidir i vinculant els avantpassats de Bagà amb l'arribada de la relíquia, les gestes de la primera croada i la llegenda d'Otger Cataló.

De l'interès de Gaspar Galceran de Castre-Pinós per la veracreu de Bagà n'ha quedat testimoni en un parell de manuscrits més relacionats amb la seva persona. El primer d'ells es conserva a la Pierpont Morgan Library de Nova York (ms. M. 1079).³⁹ El document número 36 del manuscrit és una *Relación los Maestres del Temple y de S. Juan que ha havido de la Casa de Pinós*, la qual inclou un capítol dedicat a Hug de Bagà. Aquest document, en realitat, és una còpia dels dos documents ja esmentats del manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7377, f. 81r-91r), que Esteve de Corbera va trametre a Gaspar Galceran de Castre-Pinós. Quant a la transcripció de les inscripcions de la creu (fig. 11-12), es segueix el mateix model del manuscrit esmentat, amb dos dibuixos —ubicats en folis consecutius— d'identiques característiques als anteriors amb les versions grega i llatina de les inscripcions. En tots dos casos, a la part superior es representa molt sumàriament l'anvers de la creu i les paraules —desenvolupades, sense abreviar— dels extrems dels braços; mentre que a la part inferior, de manera molt més detallada, trobem la transcripció de les inscripcions del revers de la creu, les més importants.

De tot plegat deduïm que el comte de Guimerà va fer servir qualsevulla d'aquestes còpies manuscrites de Madrid i Nova York per fer la versió impresa que trobem en un altre manuscrit miscel·lani de la seva propietat, avui també conservat a la Biblioteca Nacional (ms. 5793).⁴⁰ Així, als folis 101v i 102r —105v i 106r de la foliació actual— es van adherir dos impresos —no descartem que sigui un bifoli— sobre «(...) la Santa Cruz, que se conserva en la Parrochial de S. Estevan de la iglesia de la villa de Bagá» (fig. 13). Segurament el comte els va fer imprimir, en una mena d'exercici de passar a net el que ja tenia en altres manuscrits, i per així facilitar la seva tramesa a algú, segons

³⁹ Novament, ens trobem davant un aplec de documentació diversa relacionada amb els estudis i aficions de Gaspar Galceran de Castre-Pinós, i que s'ha donat a conèixer entre els especialistes pel fet d'incloure set aquarel·les del desaparegut beat del monestir de San Andrés de Fanlo. Aquest beat, un manuscrit romànic del segle XII, es trobava al segle XVII a la biblioteca del monestir de Montearagón (Osca), i allà va fer copiar-lo Vicencio Juan de Lastanosa per encàrrec de Gaspar Galceran de Castre-Pinós. Vegeu MORTE (2005).

⁴⁰ *Inventario* (1987: 25).

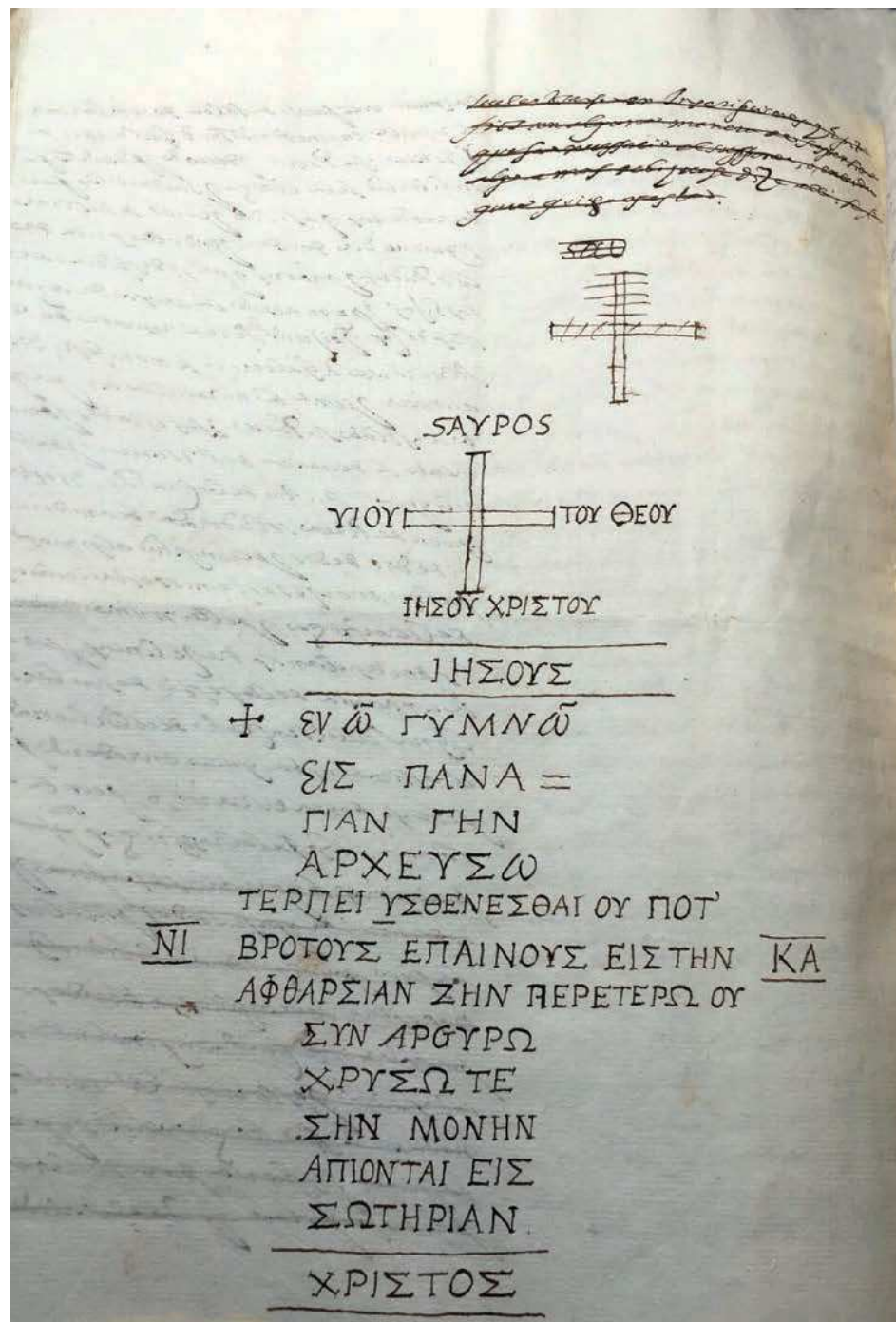

Fig. 11: Les inscripcions de l'anvers i el revers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà al manuscrit ms. M. 1079 de la Pierpont Morgan Library de Nova York

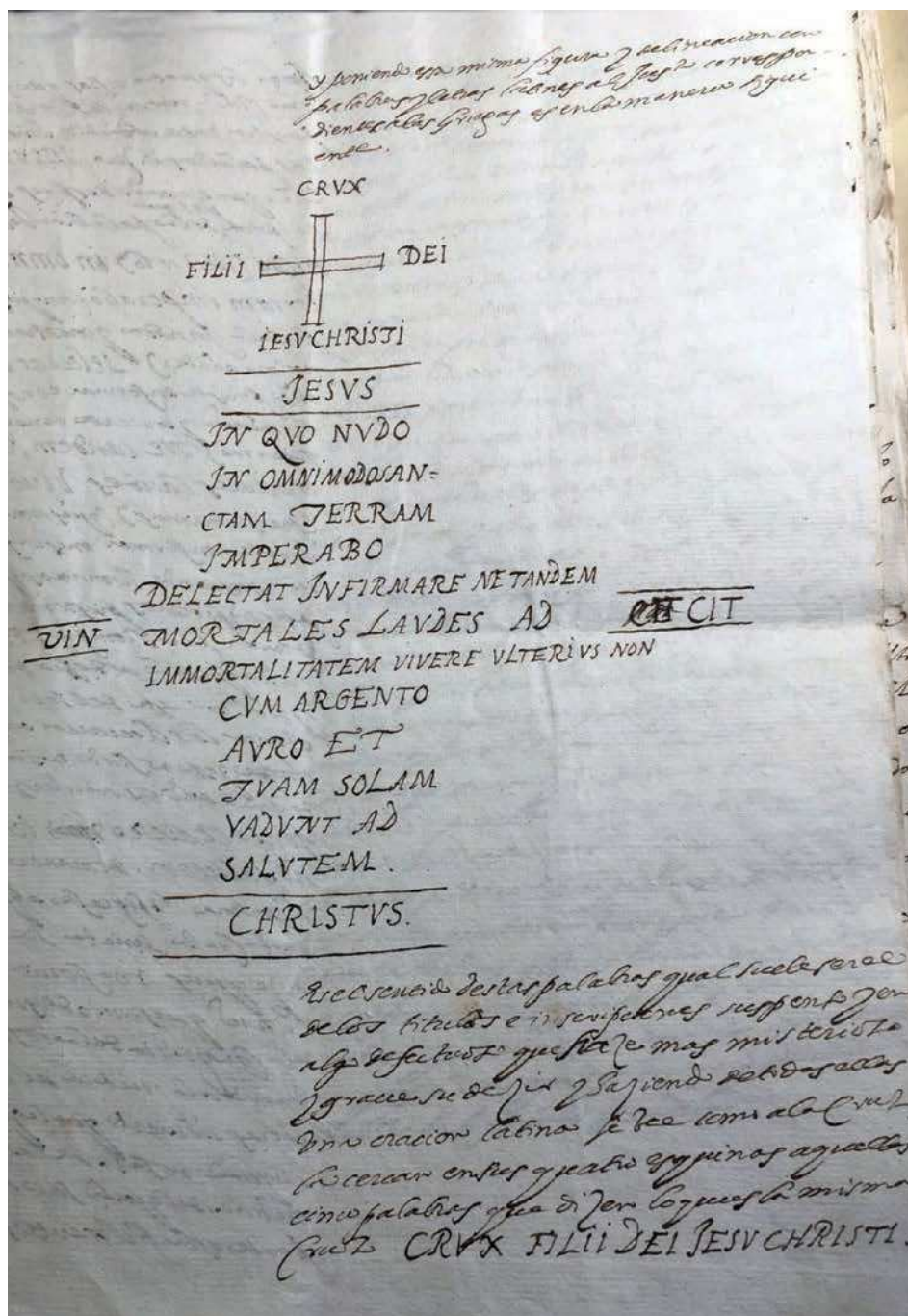

Fig. 12: Les inscripcions (traducció llatina) de l'anvers i el revers de la veracreu de Sant Esteve de Bagà al manuscrit ms. M. 1079 de la Pierpont Morgan Library de Nova York

deduïm del que s'apunta en un d'ells: «(...) y assí se pide que se responda por merced lo que se sintiere» (f. 102r). El foli de l'esquerra mostra les inscripcions de l'anvers i el revers, seguint el mateix esquema que hem vist a les còpies manuscrites, i on es precisa que s'han desenvolupat les abreviatures de les paraules ubicades als extrems dels braços de l'anvers de la creu. A l'altre foli es comenta que la tradició recull que aquesta creu és la que «se llevava por guión en la jornada de Ierusalem», i s'ofereix a continuació la traducció llatina de les inscripcions de les dues cares. Trobem un interessant punt de connexió amb els dibuixos del manuscrit de l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (fig. 6-7), que és la inclusió de les quatre diferents versions llatines de la inscripció principal, les quals coincideixen exactament amb les que es donen al manuscrit de Vilassar. S'afirma, a més, que aquestes traduccions van ser efectuades a Roma, a l'igual que en el manuscrit de Vilassar. Igualment, s'apunta «que aunque las letras son Griegas, pero la lengua es Rutena», consideració que coincideix també un dels comentaris del nostre manuscrit. Aquests lligams ens fan sospitar que el comte de Guimerà, responsable últim d'aquests fulls impresos, treballava amb la mateixa informació que la persona que hi havia al darrere dels dos dibuixos del manuscrit de Vilassar.

Aquestes transcripcions de les inscripcions de la veracreu de Bagà que trobem en diferents manuscrits relacionats amb Gaspar Galceran de Castre-Pinós, ens emplacen davant una mostra de l'interès del comte per l'estudi de l'edat mitjana, època per la qual es va sentir especialment atret perquè era on calia pouar si es volia recuperar els orígens de la nissaga a la qual pertanyia. La seva aproximació al món medieval va passar, sobretot, pel món dels manuscrits. Ho hem vist en referir-nos als dibuixos del beat de Fanlo, i ho certifiquem amb la important col·lecció de còdexs medievals il·luminats que posseïa,⁴¹ alguns dels quals avui es conserven a la Biblioteca Nacional de Madrid. Determinats exemplars procedien de terres catalanes, com un *Ritual* del segle XIV (ms. 415) originari del castell de Guimerà (Lleida), i que presenta decoració il·luminada; o un exemplar de les *Cròniques dels Reis d'Aragó e Comtes de Barchinona* (ms. 1811), que va trobar al mateix castell i que també va integrar a la seva col·lecció personal.⁴² Era propietari, així mateix, d'un tractat de temàtica cinegètica datat al segle XV, i d'un *Breviari*

41 Vegeu la relació dels conservats a la Biblioteca Nacional de Madrid (una seixantena), publicada per ANDRÉS (1988).

42 La procedència del castell de Guimerà l'extraïem de MORTE (2003: 321).

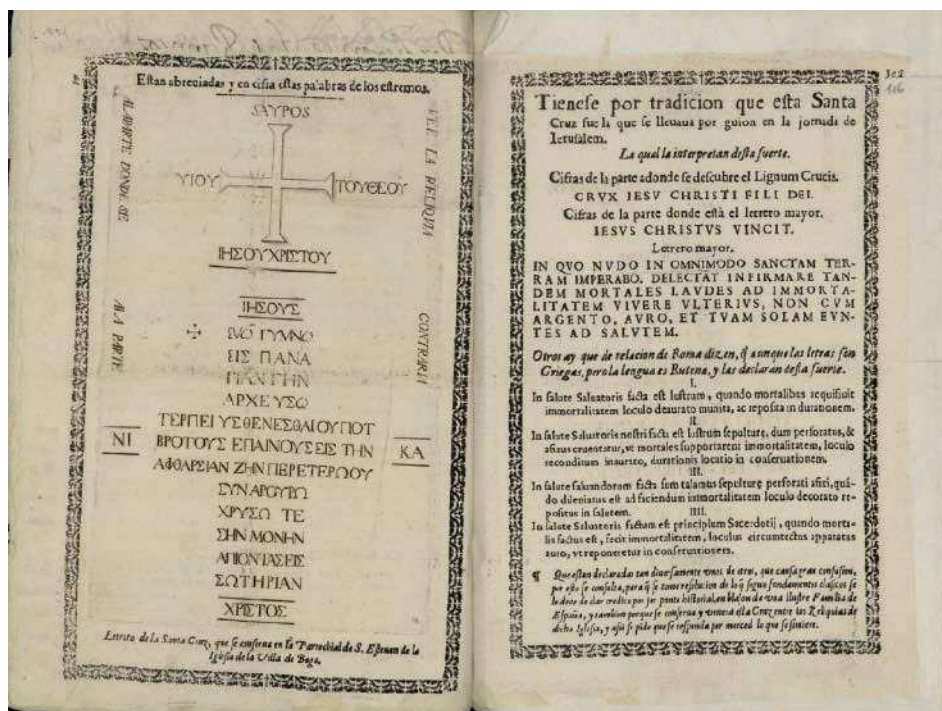

Fig. 13: Imprès amb la transcripció de les inscripcions de la veracreu de Sant Esteve de Bagà inserit al manuscrit ms. 5793 de la Biblioteca Nacional de Madrid
(Font: Biblioteca Nacional de España)

d'Amor (ms. Res 203) ricament decorat, que el comte va adquirir el 1635 a Saragossa.⁴³ A banda, sabem que va fer copiar diverses obres medievals i del primer Renaixement.⁴⁴

En el marc de la seva aproximació al món medieval, Gaspar Galceran va mirar d'aconseguir dibuixos d'objectes de gran vàlua artística relacionats amb aquell període. A diferència dels que hem vist de la veracreu de Bagà, tots ells força esquemàtics degut a la voluntat documental associada a les inscripcions, altres cops el comte va fer-se amb dibuixos molt més detallats. En aquests casos veurem una intenció arqueologista manifesta, i d'aquí que els seus autors recorrin a tècniques gairebé facsimilars, incloent acabats a color amb la tècnica de l'aquarel·la, com es pot apreciar en els dibuixos del desaparegut beat del monestir de Fanlo, que va aconseguir a través de Vin-

43 ANDRÉS (1988: 50).

44 MORTE (2005: 55).

cencio Juan de Lastanosa.⁴⁵ En altres ocasions, els dibuixos encarregats per Gaspar Galceran tenien a veure amb monuments, com és el cas d'unes plantes del palau reial d'Osca —no conservades— que va sol·licitar diferents cops al seu amic Lastanosa entre 1636 i 1638,⁴⁶ amb la qual cosa la relació d'ambdós en aquestes qüestions resta novament palesa. Ho veiem novament en relació amb el castell de Loarre, ja que es coneixen algunes cartes que el comte de Guimerà va enviar a Lastanosa el 1631 i 1636 en què li demanava dibuixos del monument.⁴⁷ Sortosament, aquests els hem conservat inserits al denominat *Codex Valentinus* (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 3610), un manuscrit autògraf del comte —que posteriorment va arribar a mans de Lastanosa— en què es palesa el seu interès per les inscripcions antigues.⁴⁸ Els dibuixos de Loarre van ser realitzats per Bartolomé o José Santolaria,⁴⁹ però altres cops Gaspar Galceran va recórrer a pintors reputats amb aficions antiquàries, com és el cas de Jusepe Martínez, de qui s'ha dit que es va desplaçar a Osca seguint instruccions del comte per tal de dibuixar el sarcòfag romà que contenia les restes del rei Ramir II el Monjo (1086-1157), encara conservat a l'església de San Pedro el Viejo de la ciutat.⁵⁰ Sabem, igualment, que el pintor saragossà Pedro Orfelín va efectuar dibuixos per encàrrec seu.⁵¹

En tot cas, aquestes imatges esdevenen només alguns dels exemples que posen de manifest la gran transcendència del dibuix com a eina útil i eficaç per als antiquaris aragonesos del cercle de Lastanosa, que habitualment els intercanviaven i els adjuntaven a les seves cartes o dissertacions erudites a manera d'il·lustració.⁵² L'objectiu era que les imatges dibuixades esdevin-

45 MORTE (2005).

46 ARCO (1934: 120-121, 123 i 125).

47 ARCO (1934: 113 i 126). Cfr. MORTE (2003: 320); ESPAÑOL (2005-2006: 10).

48 Estudiats a ESPAÑOL (2005-2006). També apareixen referenciats a MORTE (2003: 322), i reproduïts a GALTIER MARTÍ (2005: 16-17, fig. 2-3, i 57-59, fig. 26-28).

49 Vegeu les hipòtesis al respecte d'ESPAÑOL (2005-2006: 10) i LANZAROTE GUIRAL (2007: 224).

50 Tanmateix, no hi ha proves feaents que demostrin que el dibuix del sarcòfag conservat a la Real Academia de la Historia de Madrid (col·lecció Velázquez, signatura 9/4105) sigui obra d'ell. Vegeu LANZAROTE GUIRAL (2007: 211-212).

51 CARDERERA (1866: 36). Cfr. MORTE (2003: 332 i 345). Per al context d'artistes de l'entorn de Lastanosa, amb un especial protagonisme de Jusepe Martínez i les seves aficions antiquàries, vegeu MANRIQUE ARA (2008).

52 Vegeu una aproximació general al valor del dibuix entre els antiquaris aragonesos de la primera meitat del segle XVII a LANZAROTE GUIRAL (2007: 216-228).

guessin testimonis de les realitats explicades i descrites als manuscrits que feien circular, atès que l'examen visual dels objectes era part fonamental dels estudis que duïen a terme aquests erudits. Molts cops es desplaçaven als indrets en què es produïen troballes arqueològiques o per visitar monuments i col·leccions, però en aquells casos en què els fos materialment impossible, el dibuix era un bon recurs per acostar-se a la realitat física d'aquells testimonis del passat. El dibuix, per tant, esdevenia una disciplina complementària de l'arqueologia i de les ciències de l'antiquària. L'ús dels dibuixos com a material fonamental de recerca i estudi va perviure durant la Il·lustració, i la col·laboració entre erudits i artistes va continuar donant interessants fruits. A Catalunya, per exemple, tenim el cas dels dibuixos del sarcòfag romà de Sant Pere d'Àger (Lleida) i els de la portalada de l'església de Covet (Lleida),⁵³ així com dels que van promoure els membres de l'anomenada Escola Històrica de les Avellanes, entre ells, el ja esmentat Jaume Pasqual, sempre al voltant de monuments, inscripcions epigràfiques o manuscrits medievals.⁵⁴ En tot cas, els dibuixos del manuscrit conservat a Vilassar demostren que les representacions gràfiques van esdevenir, des del segle XVII, una part fonamental de la tasca dels antiquaris i erudits, ja que amb ells il·lustraven les seves dissertacions sobre monuments antics, numismàtica o història eclesiàstica. El dibuix es va convertir, així, en una eina de coneixement i en un mitjà de protecció d'aquests elements.⁵⁵

Bibliografia

- AADD (1988) *Bagà. La capital històrica de l'Alt Berguedà*. Bagà: Ajuntament de la Vila de Bagà.
- ALCOBERRO, Agustí (2003) «Mites i llegendes». *Barcelona Quaderns d'Història*, 9: p. 135-148.
- ANDRÉS, Gregorio de (1988) «La valiosa colección de códices del conde de Guimerá en la Biblioteca Nacional». *Teatro del Siglo de Oro. Bibliografías y catálogos* 8. *Homenaje a José Simón Díaz*. Saragossa: Kassel Edition Reichnberger.

⁵³ ESPAÑOL, 2006.

⁵⁴ Vegeu els diferents casos esmentats a VELASCO (2011).

⁵⁵ Sobre aquestes qüestions, vegeu VELASCO (2011).

- ARCO, Ricardo del (1913) «Un arqueólogo ilustre. El Conde de Guimerá». *Revista de Historia y Genealogía Española*, julio-septiembre: p. 249-260, p. 297-304 i p. 349-356.
- (1934) *La erudición aragonesa en el siglo XVII en torno a Lastanosa*. Madrid: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos.
- BARÓ I QUERALT, Xavier (2003) «Concepció i funció social de la història segons Esteve de Corbera (1563-1633?) i Francesc de Montcada (1586-1635)». *Pedralbes*, 23: p. 491-506.
- (2009) *La historiografia catalana en el segle del Barroc*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BARTRINA, Enric (1993) «Llinatge dels Pinós: el primer Galceran de Pinós». *L'Erol*, 42: p. 13-16.
- CARBONELL BASTÉ, Sílvia (2001) «El rescate de las cien doncellas: una serie de bordados murales». *Datatèxtil*, 5: p. 36-57.
- CARDERERA, Valentín (1866) «Noticia de Jusepe Martínez y reseña histórica de la pintura en la Corona de Aragón». A: MARTÍNEZ, Jusepe. *Discursos practicables del nobilísimo arte de la pintura*. Madrid: Real Academia de San Fernando.
- CASAUS BALLESTER, M. José (2007) «Relación de documentos de los vizcondados de Évol, Canet e Illa, según un inventario del siglo XVII, del Archivo Ducal de Híjar». *Emblemata*, 13: p. 387-402.
- COLL I ALENTORN, Miquel (1947-1948) «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons». *Estudis Romànics*, 1: p. 1-48.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1935) *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*. Madrid: Blas.
- DURAN-PORTA, Joan (2015) *L'orfebreria romànica a Catalunya (950-1250)*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- EGIDO, Aurora (2000) *Las caras de la prudencia y Baltasar Gracián*. Madrid: Editorial Castalia.
- ESPAÑOL, Francesca (2005-2006) «El castillo de Loarre y su portada románica». *Locus Amoenus*, 8: p. 7-18.
- (2006) «La portalada romànica de Santa Maria de Covet i el sarcòfag romà d'Àger a través d'uns dibuixos de la Real Academia de la Historia». *Lambard*, XVIII: p. 87-96.
- (2015) *La Vera Creu d'Anglesola i els pelegrinatges de Catalunya a Terra Santa*. Solsona: Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.

- FITA, Fidel (1877) «La cruz de Bagà». *La Academia*, 15 de desembre de 1877: p. 331-333.
- FOLCH I TORRES, Joaquim (1929) «La Vera-Creu bizantina de Bagà». *La Veu de Catalunya*, 9 d'agost de 1929: p. 5.
- FORT I COGUL, Eufemià (1973) *La llegenda del rescat de Sant Esteve*. Monografies, 1. Vila-seca: Secció de Lletres de l'Agrupació Cultural.
- (1974) *El Llegendari de Santes Creus*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- GALTIER MARTÍ, Fernando (coord.) (2005) *El beato del abad Banzo del monasterio de San Andrés de Fanlo, un Apocalipsis aragonés recuperado. Facsímil y estudios*, Saragossa: Caja Inmaculada.
- GARRIGA, Carles (1995) «La creu bizantina de Bagà». *Anuari de Filologia*, XVIII: p. 163-168.
- GARRIGA, Joaquim (1998) «L'antic retaule major de Sant Esteve de Granollers, dels Vergós». *Lauro*, 15: p. 15-35.
- GIMENO PASCUAL, Helena (1997) *Historia de la investigación epigráfica en España en los siglos XVI y XII a la luz del recuperado manuscrito del Conde de Guimerá*. Saragossa: Institución «Fernando el Católico».
- (2009) «Galcerán de Castro de Aragón y Pinós, Gaspar», A: DÍAZ-ANDREU, Margarita; MORA, Gloria, i CORTADELLA, Jordi (coord.). *Diccionario Histórico de la Arqueología en España*. Madrid: Marcial Pons.
- GÓMEZ URIEL, Miguel (1884-1886) *Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa. Aumentadas y refundidas en forma de Diccionario biográfico-bibliográfico*. Saragossa: Impr. de Calisto Ariño, 3 vol.
- GUDIOL CUNILL, Josep (1915-1920) «Les creus d'argenteria a Catalunya». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI: p. 265-422.
- Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional* (1984). Madrid: Ministerio de Cultura, vol. x.
- Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional* (1987). Madrid: Ministerio de Cultura, vol. xi.
- Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional* (1988). Madrid: Ministerio de Cultura, vol. xii.
- JASPERT, Nikolas (1999) «Un vestigio desconocido de Tierra Santa: la Vera Creu d'Anglesola». *Anuario de Estudios Medievales*, 29: p. 447-475.
- LANZAROTE GUIRAL, José María (2007) «El estudio de las antigüedades en la Huesca del Barroco: a propósito de un dibujo inédito del sepulcro de Ramiro II el monje (1656)». *Argensola*, 117: p. 199-230.

- LILAO FRANCA, Óscar i CASTRILLO GONZÁLEZ, Carmen (2002) *Catálogo de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Salamanca II. Manuscritos 1680-2777*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- LLÀCER MARTORELL, Arantxa (2015) «Aproximació a les fonts del Dietari de Jaume Ramon Vila (AHCB, ms. b-100)». *Mirabilia/ MedTrans*, 1: 159-175, disponible en línia a <<http://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/medtrans/pdfs/01-07.pdf>> (Consultada el 11/11/2017).
- (2016) «El Dietari de Jaume Ramon Vila, una obra fragmentada». *SCRIPTA. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 8: p. 105-115.
- MANRIQUE ARA, María Elena (2008) «Mentores y artistas del Barroco aragonés: el círculo de Lastanosa y Jusepe Martínez». A: EGIDO, Aurora i LAPLANA, José Enrique (ed.). *Mecenazgo y Humanidades en tiempos de Lastanosa Homenaje a Domingo Ynduráin*. Saragossa: Instituto de Estudios Altoaragoneses, Institución «Fernando el Católico».
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1896) *Manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid: notícies per un catàleg raonat*. Barcelona: L'Avenç.
- MÉLIDA, José Ramón (1902) «Noticia de la vida y escritos de D. Martín de Gurrea y Aragón». A: GURREA Y ARAGÓN, MARTÍN DE. *Discursos de medallas y antigüedades que compuso el muy ilustre Sr. D. Martín de Gurrea y Aragón, Duque de Villahermosa, Conde de Ribagorza*. Madrid: Viuda e Hijos de Téllez.
- MIRET I SANS, Joaquim (1909-1913) «Tapicerías del siglo xvie ab episodis del captiveri den Galceràn de Pinós, en l'any 1147». *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, 6: p. 336-338.
- MOLINA, Joan (1997) «La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio». *Analecta Sacra Tarraconensia*, 70: p. 5-24.
- MOREJÓN RAMOS, José Alipio (2009) *Nobleza y humanismo. Martín de Gurrea y Aragón (1526-1581)*. Saragossa: Institución «Fernando el Católico».
- MORENO I MEYERHOFF, Pedro (2002) «El primer comte de Guimerà: notes biogràfiques, genealògiques i heràldiques». *Paratge*, 14: p. 15-30.
- MORTE, Carmen (2003) «Emblemas en un manuscrito aragonés del siglo xvii: *Honestas recreaciones...* de las medallas y monedas del Conde de Guimerá». *Emblemata*, 9: p. 315-382.

- (2005) «Lastanosa, el Conde de Guimerá y Uztaarroz: el entorno del manuscrito». A: GALTIER MARTÍ, Fernando (coord.) *El beato del abad Banzo del monasterio de San Andrés de Fanlo, un Apocalipsis aragonés recuperado. Facsímil y estudios*. Saragossa: Caja Inmaculada.
- PAPELL I TARDIU, Joan (2003) «El relat de la llegenda de Galceran de Pinós». *Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus*, 20: p. 43-54.
- QUER AIGUADÉ, Pere (2001) *L'adaptació catalana de la història de Rebus Hispaniae de Rodrigo Jiménez de Rada: textos i transmissió (segle XIII-XV)*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- RIQUER, Martí de (1944) *La leyenda de Galceran de Pinós y el rescate de las cien doncellas*. Barcelona: Antonio J. Rovira.
- ROY SINUSÍA, Luis (2013) *El arte del grabado en Zaragoza durante el siglo XVII*. Saragossa: Institución «Fernando el Católico».
- SÁNCHEZ MARCOS, Fernando (1993) «Historiografía e instituciones políticas en la Cataluña del siglo XVII. El caso de la *Cataluña Ilustrada* de Esteve de Corbera». *Pedralbes*, 13-II: p. 547-556.
- SANJOSÉ LLONGUERAS, Lourdes De (2015) *L'obra de Llemotges i altres orígens. L'obra de metall als segles XII-XIII a Catalunya*. Tesis doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SANPERE I MIQUEL, Salvador (1877) «Cruz bizantina de Bagà». *Revista Histórica*, 37-38: p. 129-133.
- SERRA VILARÓ, Joan (1930-1950) *Baronies de Pinós i Mataplana: investigació als seus arxius*. Barcelona: Balmes, 3 vol.
- SIMON I TARRÉS, Antoni (2004) «La historiografia del segle del Barroc (de Jeroni Pujades a Narcís Feliu de la Penya)». A: BALCELLS, Albert (coord.) *Història de la historiografia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- STANDEN, Edith Appleton (1985) *European post-medieval tapestries and related hangings in the Metropolitan Museum of Art. Vol. II*. Nova York: Metropolitan Museum of Art.
- TORRES AMAT, Fèlix (1836) *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*. Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer.
- TORRES I BENET, Miquel (2012) «Assaig contextual i religiós de la Santa Creu d'Anglesola. Un reliquiari del segle XII reformat al segle XVII». A: *Actes de la XLI Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent*. Tàrraga: Grup de Recerques de les Terres de Ponent: p. 35-70.

- UREÑA, Josep i GARRIGA, Carles (2008) «Cruz bizantina de Bagà». A: *Signum Salutis: cruces de orfebrería de los siglos V al XII*. Oviedo: Consejería de Cultura y Turismo del Principado de Asturias, KRK.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto (2011) *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- VILLANUEVA, Jaime (1821) *Viage literario a las iglesias de España*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, vol. VI.
- VILLANUEVA, Jesús (2004) *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII: las polémicas sobre los orígenes medievales de Cataluña*. Sant Vicent del Raspeig: Publicaciones de la Universidad de Alicante.